

Інклюзивна освіта та корекційна педагогіка

УДК 376 (37.026.1:37.042)

Науково-практичні засади організації

дошкільної інклюзивної освіти

SCIENTIFIC AND PRACTICAL PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF PRESCHOOL INCLUSIVE EDUCATION

КУЗАВА Ірина – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, 43025, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8087-7897>

ЛУКАНЬОВА Людмила – вчитель-дефектолог, старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, 43025, Україна

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7392-2850>

KUZAVA Irina – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Special and Inclusive Education, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13, Volya Ave., Lutsk, Volyn region, 43025, Ukraine

LUKANOVA Lyudmila – teacher-defectologist, senior teacher of the Department of Special and Inclusive Education, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13, Volya Ave., Lutsk, Volyn region, 43025, Ukraine

Анотація. У статті визначено та обґрунтовано сучасні науково-практичні аспекти організації інклюзивної освіти дітей дошкільного віку із різним рівнем психофізичного розвитку в Україні: створення сприятливих соціальних умов для розвитку дітей дошкільного віку із порушеннями психофізичного розвитку (корекційно-розвиткова робота, спрямована як на подолання наслідків психофізичних порушень та формування у здорових дітей адекватних уявлень про однокласників із психофізичними порушеннями, так і на нівелювання наслідків пізнавальної, соціальної і емоційної депривації), а також забезпечення їм рівних прав в одержанні освітніх послуг; визначення структурно-змістових особливостей інклюзивної освіти (використання адекватних і специфічних її форм організації, посилення індивідуально-диференційованого змісту навчання і його спрямованості на формування життєвих компетенцій дитини); створення цілісної моделі реалізації інклюзивної освіти в умовах дошкільного навчального закладу, яка забезпечує умови її ефективності, ґрунтуючись на системно-комплексному і дитино-центристському підходах; відображає структурно-функціональну і соціальну спрямованість освітнього процесу; передбачає організацію навчання з урахуванням рівня психофізичного розвитку, пізнавальних можливостей дітей дошкільного віку. З'ясовано, що саме у дошкільному віці існує унікальна можливість подолати наслідки певного сенсорного чи інтелектуального порушення, уникнути формування особливої позиції в середовищі здорових однолітків шляхом нормалізації життя дитини в сім'ї і включення батьків у процес (ре)абілітації. Визначено низку проблем у впровадженні дошкільної інклюзивної освіти: недостатня частка мережі спеціальних закладів дошкільної освіти (груп) за місцем проживання дітей з порушеннями психофізичного розвитку; недостатнє кадрове забезпечення; неготовність закладів дошкільної освіти до інклюзії (психологічна та професійна неготовність педагогів щодо сприйняття та роботи дітей із психофізичними порушеннями, відсутність матеріально-технічного обладнання тощо); відсутність програмно-методичного забезпечення інклюзивної освіти дошкільників із психофізичними порушеннями; недостатня консолідація зусиль фахівців, батьків, учених у сфері організації медико-психолого-педагогічного супроводу дошкільників із психофізичними порушеннями; наявність міжведомчих бар'єрів при організації спільного навчання та виховання дошкільників; моніторинг результатів спільного навчання дітей із порушеннями психофізичного розвитку, зі здоровими однолітками; відсутність системи ранньої діагностики та комплексного медико-психолого-педагогічного супроводу. Проаналізовано діяльність відокремленого дошкільного відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ – закладу нового типу, що здійснює комплексну психолого-медико-педагогічну допомогу дітям із складними порушеннями психофізичного розвитку раннього та дошкільного віку.

Ключові слова: діти дошкільного віку із порушеннями психофізичного розвитку; дошкільна інклюзивна освіта; організація дошкільної інклюзивної освіти; індивідуальна освітня траєкторія; служба психолого-медико-педагогічного супроводу; відокремлене дошкільне відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ.

Summary. The article defines and substantiates modern scientific and practical aspects of the organization of inclusive education of preschool children with different levels of psychophysical development in Ukraine: creation of favorable social conditions for the development of preschool children with psychophysical developmental disorders (corrective and developmental work aimed at overcoming the consequences of psychophysical disorders and formation of healthy children's adequate ideas about peers with psychophysical disorders, as well as leveling the consequences of cognitive, social and emotional deprivation), as well as providing them with equal rights in receiving educational services; determination of the structural and content features of inclusive education (use of adequate and specific forms of its organization, strengthening of the individually differentiated content of education and its focus on the formation of the child's life skills); creation of a holistic model of implementation of inclusive education in the conditions of a preschool educational institution, which provides the conditions for its effectiveness, based on system-complex and child-centered approaches; reflects the structural-functional and social orientation of the educational process; provides for the organization of education taking into account the level of psychophysical development and cognitive abilities of preschool children. It was found that it is in the preschool age that there is a unique opportunity to overcome the consequences of a certain sensory or intellectual impairment, to avoid the formation of a special position among healthy peers by normalizing the life of the child in the family and including the parents in the process of (re)habilitation. A number of problems in the implementation of inclusive preschool education have been identified: an insufficient share of the network of special preschool education institutions (groups) based on the place of residence of children with psychophysical developmental disorders; insufficient staffing; unpreparedness of preschool education institutions for inclusion (psychological and professional unpreparedness of teachers regarding the perception and work of children with psychophysical disorders, lack of material and technical equipment, etc.); lack of software and methodological support for inclusive education of preschoolers with psychophysical disorders; insufficient consolidation of efforts of specialists, parents, scientists in the field of organization of medical, psychological and pedagogical support of preschoolers with psychophysical disorders; the presence of interdepartmental barriers in the organization of joint education and upbringing of preschoolers; monitoring the results of joint

education of children with psychophysical development disorders with healthy peers; lack of a system of early diagnosis and comprehensive medical, psychological and pedagogical support. The activity of the separate preschool department «Sonechko» of the Krupiv NRC is analyzed - a new type of institution that provides comprehensive psychological, medical and pedagogical assistance to children with complex disorders of psychophysical development of early and preschool age.

Key words: *children of preschool age with disorders of psychophysical development; preschool inclusive education; organization of preschool inclusive education; individual educational trajectory; psychological-medical-pedagogical support service; separate preschool department «Sonechko» of the Krupiv NRC.*

Вступ. Стратегією вивчення та реформування сучасної освіти є розуміння та осмислення загальнотеоретичних підходів щодо проблеми дошкільної інклюзивної освіти. Адже саме дошкільний вік є сенситивним періодом для формування початкового світогляду, самосвідомості, розвитку соціальних властивостей. Крім того, існує унікальна можливість подолати наслідки певного сенсорного чи інтелектуального порушення, уникаючи формування особливої позиції в середовищі нормотипових однолітків шляхом нормалізації життя дитини в сім'ї і залучення батьків у процес реабілітації [1, с. 123]. Зокрема, як засвідчують наші дослідження, у здобувачів дошкільної освіти з нормотиповим рівнем розвитку не існує ніяких упереджень щодо своїх однолітків із порушеннями психофізичного розвитку (ці упередження вони засвоюють від дорослих). У них легко виховується ставлення до фізичних та психічних недоліків, так само як і до індивідуальних особливостей інших людей (колір очей, волосся, тембр голосу і т. п.) [1, с. 125].

Аналіз останніх досліджень. На основі аналізу науково-теоретичних досліджень встановлено, що час дошкільної – унікальний період у психічному розвитку дитини і є основою для подальшого набуття спеціальних знань та навичок і засвоєння нею різних видів діяльності. Формуються не тільки духовні якості, що загалом характеризують поведінку і її ставлення до навколишнього світу, а й якості, що передбачають майбутнє і проявляються психічними новоутвореннями [1; 2; 4]. Зокрема, науковці (Г. Беленька, В. Бондар, С. Кулачківська, О. Мартинчук, Ю. Разенкова, В. Ремажєвська, В. Синьов, Л. Фомічова, М. Шеремет, Д. Шульженко, R. A. McWilliam, M. J. Guralnick) у своїх дослідженнях продемонстрували важливість раннього та дошкільного віку у формуванні особистості та задоволенні соціальних потреб дітей як умови психофізичного розвитку та успішної інтеграції в суспільство, а також застосування та застосування на цій основі корекційно-розвиткових методик у роботі з дітьми із різним рівнем психофізичного розвитку.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні сучасних науково-методичних засад організації дошкільної інклюзивної освіти в Україні.

Вклад основного матеріалу. Виховання демократичного суспільства, надання рівних прав упродовж життя кожному громадянину незалежно від стану здоров'я є пріоритетом державної політики України.

Сучасне динамічне життя вимагає нових підходів щодо вдосконалення індивідуального змісту освіти, створення інноваційних освітніх технологій, спрямованих на подолання проблем у тих дітей, які взагалі не охоплені дошкільною освітою.

Вважаємо, що дошкільна освіта є оптимальною для залучення дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище нормотипових однолітків, оскільки в цей час легше і швидше формується сприйняття різних індивідуальних проявів. Зокрема, діти набагато швидше, аніж дорослі, перестають розрізняти відмінності між людьми. У цей період у вихованців формуються передумови для подальшого навчання у школі, вони активно оволодівають культурними навичками та компетенціями тощо [1, с. 128].

Конструктивною для нас є позиція С. Кулачківської щодо суттєвої особливості дошкільного періоду дитинства, що полягає в забезпеченні загального розвитку дитини і слугує базою для набуття нею в подальшому спеціальних знань, умінь і навичок у засвоєнні різних видів діяльності [3, с. 4]. Зокрема, авторка стверджує, що дошкільне дитинство є періодом інтенсивного розвитку мовленнєвого спілкування дитини з навколишнім світом, розвитку образних форм навчання (засвоєння сенсорних норм, розвиток пізнавальних дій, створення наочних образів тощо), як основи для подальшого формування здатності дитини до творчості, становлення первинного світогляду, усвідомлення свого «Я» і тощо. [4, с. 5].

Доведено, що саме в дитинстві людині прищеплюються навички соціального спілкування, які відіграють особливо важливу роль у житті осіб із психофізичними порушеннями. Однак, як свідчить практика, батьки таких дітей обмежують їх у спілкуванні з нормотиповими однолітками, вважаючи, що в закладі дошкільної освіти загального типу за ними не буде здійснюватись належне піклування та догляд. У контексті дослідження зауважимо, що спілкування вихованців із різним рівнем психофізичного розвитку дасть можливість кожному налагодити контакти з навколишнім світом та сприятиме формуванню активної життєвої позиції тощо [1, с. 135].

Практика засвідчує, що для дітей дошкільного віку із психофізичними порушеннями інклюзивна освіта сприяє нормалізації життя та освіти відповідно до індивідуальних особливостей та потреб кожного, упевненості у собі та майбутньому, можливості разом із нормотиповими однолітками змінювати суспільну думку щодо такого спільного навчання [3, с. 125].

У контексті сказаного зазначимо, що дошкільна інклюзивна освіта передбачає створення спеціального корекційно-розвиткового середовища (оточення), що забезпечує адекватні умови та можливості для одержання освіти в рамках спеціальних освітніх стандартів, лікування та оздоровлення, виховання та навчання, корекцію психофізичних порушень, ранню соціалізацію.

Включення дітей з психофізичними порушеннями в заклади дошкільної освіти загального типу насамперед змінює ставлення дорослих до них. Адже кожна дитина має особливі освітні потреби, які до цього часу не враховувались в освітній практиці. А для того, аби професійно вирішувати освітні проблеми таких дітей, слід враховувати їх індивідуальні особливості та створювати рівні умови [3, с. 3]. Тому саме педагог має створити адекватні умови для всебічного розвитку кожного здобувача дошкільної освіти з урахуванням його індивідуальних пізнавальних можливостей.

Практичний досвід засвідчує, що низкою закладів дошкільної освіти розроблено практичні методи, спрямовані на інклюзію, основні принципи якої є ґрунтом для базових освітніх програм. Зокрема, включення вже у дошкільному віці вихованців у загальноосвітнє середовище, сприяє вихованню покоління зі справжнім гуманним ставленням до інших людей.

Останнім часом усе більше батьків дітей з психофізичними порушеннями бажають, щоб їх діти навчалися і виховувалися разом із з однолітками з нормативним рівнем розвитку. Тому так гостро постає питання організації дошкільної

інклюзивної освіти в Україні. Але це не означає, що має бути ліквідована система спеціальної освіти, навпаки, вона повинна розвиватись у паралелі з інклюзивною, збагачуючи своїми напрацюваннями систему загальної освіти, яка переходить на принципи інклюзії. А у здобувачів освіти має бути право вибору форм організації навчально-корекційного процесу.

Однак, можна визначити низку проблем у впровадженні дошкільної інклюзивної освіти:

- 1) недостатня кількість мережі спеціальних закладів дошкільної освіти (груп) за місцем проживання дітей із психофізичними порушеннями;
- 2) недостатнє кадрове забезпечення;
- 3) неготовність закладів дошкільної освіти до інклюзії (зокрема, психологічна та професійна неготовність педагогів щодо сприйняття та роботи дітей із психофізичними порушеннями, відсутність матеріально-технічного обладнання тощо);
- 4) недостатність програмно-методичного забезпечення дошкільної інклюзивної освіти;
- 5) недостатня консолідація зусиль фахівців, батьків, учених у сфері організації комплексного (медико-психолого-педагогічного) супроводу дошкільників із психофізичними порушеннями;
- 6) наявність міжвідомчих бар'єрів при організації спільного навчання та виховання здобувачів дошкільної освіти;
- 7) моніторинг результатів реалізації дошкільної інклюзивної освіти;
- 8) відсутність системи ранньої діагностики та комплексного медико-психолого-педагогічного супроводу [1, с. 138].

Аналізуючи систему роботи та якість надання корекційних послуг у спеціальному та інклюзивному закладі дошкільної освіти, беззаперечним позитивом на користь другого є той факт, що діти проживають у родинах, і процеси адаптації та соціалізації проходять значно швидше та менш болісно для вихованців, що сприяє їх внутрішньому емоційному спокою.

У своєму дослідженні хочемо ознайомити з роботою відокремленого дошкільного відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ – закладу, який упродовж п'ятдесяти років надає корекційно-розвиткові послуги здобувачам дошкільної освіти з досить широким спектром нозологій, пов'язаних із інтелектуальними порушеннями та з тяжкими й комплексними порушеннями мовлення.

Короткі відомості про заклад. Відокремлене дошкільне відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ – заклад нового типу, що здійснює комплексну психолого-медико-педагогічну допомогу дітям раннього та дошкільного віку із складними порушеннями психофізичного розвитку.

У своїй роботі фахівці закладу поєднують процеси абілітації та реабілітації, одночасно відновлюючи втрачені функції, а також, навчаючи дитину досягти важливих функціональних цілей альтернативними шляхами та адаптувати навколишнє середовище задля компенсації відсутніх функцій.

У кожному суспільстві існує спеціально створений освітній простір із традиціями й науково обґрунтованими підходами до навчання дітей різного віку в умовах родини і спеціальних освітніх закладах. Набуття соціального досвіду дитиною у будь-якому віці здійснюється засобами освіти. Зазвичай, дитина з порушеннями в розвитку виключена з цього соціально та культурно обумовленого освітнього простору. Адже, загальновідомо, що психофізичні порушення призводять до руйнування соціальних зв'язків. Батьки не в змозі застосувати свої знання про виховання та розвиток дитини, традиційні методи вирішення навчальних завдань на кожному віковому етапі не підходять для

дитини з психофізичними порушеннями. Закономірно постає завдання формування спеціального освітнього простору, що задовольнятиме особливі освітні потреби дитини.

Максимально охопити різні сфери життєдіяльності дитини з порушеннями психофізичного розвитку дозволяє нам чітко налагоджена співпраця з інклюзивно-ресурсними центрами, закладами охорони здоров'я, державними установами та громадськими організаціями.

Важливим напрямом корекційно-реабілітаційної діяльності є просвітницька робота, яка ведеться в громаді за місцем розташування закладу, важливим при цьому є залучення засобів масової інформації, розповсюдження передового педагогічного досвіду роботи з дітьми із порушеннями психофізичного розвитку.

Маючи достатні ресурси для діагностичної діяльності та педагогічної корекції фахівці відокремленого дошкільного відділення «Сонечко» Крупівського НРЦ прагнуть надавати допомогу дітям з психофізичними порушеннями якомога раніше, спрямовуючи усю роботу на виправлення наявних та попередження вторинних порушень розвитку вихованців, забезпечуючи кожній дитині максимально можливий рівень фізичного, розумового та духовного розвитку та соціальної адаптації.

Основними складниками корекційно-реабілітаційного процесу в закладі є психолого-педагогічна корекція та медико-соціальна реабілітація.

У дошкільному відділенні розроблено чітку систему задоволення корекційно-освітніх потреб дітей із порушеннями психофізичного розвитку: якомога раніше виявлення первинного порушення розвитку дитини; цілеспрямоване спеціальне (корекційне) навчання й виховання має починатися відразу після діагностики первинного порушення у розвитку, незалежно від віку дитини.

У закладі діє ефективна система ранньої первинної психолого-педагогічної діагностики та комплексного моніторингу індивідуальних досягнень здобувачів освіти, яка констатує реальні досягнення кожної дитини за час перебування в закладі дошкільної освіти, окреслює перспективи її зони найближчого розвитку, допомагає полегшити їй соціальну адаптацію та визначити рівень готовності до навчання у школі відповідного типу.

Розроблення індивідуальної освітньої траєкторії. Констатуємо той факт, що служба психолого-медико-педагогічного супроводу дітей, які потребують корекції та реабілітації у відокремленому дошкільному відділенні «Сонечко» Крупівського НРЦ організована на принципі міждисциплінарної взаємодії. Під час надання корекційно-реабілітаційних послуг поєднані зусилля таких фахівців: вчителів-дефектологів, вчителів-логопедів, практичного психолога, соціального педагога, музичного керівника, вихователів, лікаря-педіатра, м/с з ЛФК і масажу.

Моніторинг індивідуальних досягнень кожної дитини (тричі на рік). Метою його проведення є визначення відповідності обраного об'єму навчального матеріалу та темпу його засвоєння реальним можливостям дитини. Проте чіткого розподілу завдань за віковим принципом дотримуватись не варто, адже розвиток здобувачів дошкільної освіти з психофізичними порушеннями не відповідає їх хронологічному віку. А тому педагог, добираючи завдання для дитини, має орієнтуватися на її індивідуальні особливості.

Процес реабілітації засобами освіти здійснюється кваліфікованими фахівцями різного профілю, компетентними в питаннях корекції психофізичного розвитку дитини.

Освітньо-виховний та корекційно-реабілітаційний процес має бути безперервним та наступним. Саме в цьому

сенсі підтримка і консультування батьків випускників та налагодження співпраці з вчителями початкової ланки набуває особливого значення.

Дуже важливо, щоб настанову на безперервність соціальної реабілітації дитини мали її батьки, що є запорукою успіху в соціальній інтеграції дитини.

Одним із напрямів діяльності відділення є проведення індивідуальної корекційно-розвиткової роботи та надання реабілітаційних послуг дітям зі складними порушеннями психофізичного розвитку, які за станом здоров'я не можуть постійно відвідувати заклади дошкільної освіти.

З метою надання ранньої допомоги дітям на базі дошкільного відділення функціонує консультаційний пункт, основними завданнями якого є: психологічне консультування батьків, що проводить практичний психолог; консультації батьків із питань розвитку дитини фахівцями (вчитель-дефектолог, вчитель-логопед, соціальний педагог, практичний психолог, музичний керівник, лікар педіатр, м/с з ЛФК, вихователі); залучення батьків до участі в корекційному процесі (розробка та надання «домашніх завдань»); проведення спільних занять дитини з батьками; налагодження зв'язків із батьківськими громадськими організаціями (ВОГО батьків дітей з синдромом Дауна; ГО «Підтримка сімей, що мають дітей з особливими потребами»).

Співпраця з батьками є наріжним каменем освітнього процесу, адже саме на батьків покладена основна робота з соціально-побутової адаптації дитини, а також закріплення навичок, набутих в освітньо-корекційній діяльності в закладі. Такий підхід дозволяє враховувати не тільки проблеми дитини, але й родини в цілому, тобто активно включати батьків в освітньо-корекційний процес.

Таку модель комплексної корекційно-виховної роботи та допомоги родинам здобувачів освіти ми вважаємо перспективною в аспекті гуманізації освіти та суспільства в цілому.

Висновки. Отже, проведений аналіз науково-практичного досвіду засвідчив, що в Україні поки є недостатньо досліджень, присвячених організації дошкільної інклюзивної освіти. Це дозволяє констатувати, що означена проблема, зокрема, надання ранньої комплексної допомоги здобувачам дошкільної освіти з порушеннями психофізичного розвитку є актуальною на часі, що задає перспективу для майбутніх досліджень. Резюмуючи вищевикладене, цілком правомірно стверджувати, що науково-практичні засади організації дошкільної інклюзивної освіти мають бути спрямовані на перенесення теорій, правил навчання осіб із психофізичними порушеннями щодо їх однолітків із нормативним рівнем розвитку. Зміни тут відбуваються на рівні ставлення до них, стратегії освітньої політики та колективної співпраці.

Список використаних джерел

1. Інтегративний підхід до інклюзивної освіти осіб із порушеннями зору: монографія / за заг. ред. Ю. Й. Тулашвілі. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2019. 344 с.
2. Кузава І. Б. Теоретико-методологічні аспекти інклюзивної освіти дітей дошкільного віку, які потребують корекції психофізичного розвитку. *Педагогічний пошук*. Луцьк. 2012. № 1 (73). С. 21–23.
3. Кузава І. Б. Спеціальні дошкільні навчальні заклади як навчально-методичний та кадровий ресурс інклюзивної освіти. *Актуальні проблеми ортопедagogіки та ортопсихології*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 1-2 лист. 2012 р.). Київ. 2012. С. 73–76.
4. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О. Я-дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ: Нора-прінт, 1996. 108 с.
5. Психолого-педагогічна діагностика розвитку дітей раннього дошкільного віку: навчально-методичний посібник / за наук. ред. Л. А. Федорович. Кременчук: Християнська Зоря, 2008. 217 с.
6. Guralnick M. J. A framework for change in early childhood inclusion. In M. J. Guralnick (Ed.), *Early Childhood inclusion: Focus on change*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co. 2001. P. 3–35.
7. Mc William R. A. Assessing the resource needs of the families in the context of early intervention. In M. J. Guralnick (Ed.), *The Developmental Systems Approach to Early Intervention*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co. 2005. P. 215–234.

References

1. *Integratyvnyi pidkhd do inkluzyvnoi osvity osib iz porushenniamy zoru: monohrafiia* [Integrative approach to inclusive education of visually impaired persons: monograph] (2019). / za zah. red. Yu. I. Tulashvili. Lutsk: PP Ivaniuk [in Ukrainian].
2. Kuzava I. B. (2012). Teoretyko-metodolohichni aspekty inkluzyvnoi osvity ditei doshkilnoho viku, yaki potrebut korektsii psykhyfyzynoho rozvytku [Theoretical and methodological aspects of inclusive education of preschool children who need correction of psychophysical development]. *Pedahohichniy poshuk – Pedagogical search*, 1 (73), 21–23 [in Ukrainian].
3. Kuzava I. B. (2012). Spetsialni doshkilni navchalni zaklady yak navchalno-metodychnyi ta kadrovyy resurs inkluzyvnoi osvity [Special preschool educational institutions as an educational and methodological and personnel resource of inclusive education]. *Aktualni problemy ortopedagogiky ta ortopsykholohii: materialy I Vseukr. nauk.-prakt. konfer. (m. Kyiv, 1–2 lystop. 2012 r.)*, 73–76 [in Ukrainian].
4. Kulachkivska S. Ye., Ladyvir S. O. (1996). *Ya-doshkilnyk (vikovi ta indyvidualni aspekty psykhychnoho rozvytku)* [I am a preschooler (age and individual aspects of mental development)]. Kyiv: Nora-print [in Ukrainian].
5. *Psykhologo-pedahohichna diahnozyka rozvytku ditei rannoho doshkilnoho viku* [Psychological and pedagogical diagnosis of the development of children of early preschool age]: navchalno-metodychnyi posibnyk (2008). za nauk. red. L. A. Fedorovych. Kremenчук: Khrystyianska Zoria – Christian Zorya [in Ukrainian].
6. Guralnick M. J. (2001). A framework for change in early childhood inclusion. In M. J. Guralnick (Ed.), *Early Childhood inclusion: Focus on change*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co. P. 3–35.
7. Mc William R. A. (2005). Assessing the resource needs of the families in the context of early intervention. In M. J. Guralnick (Ed.), *The Developmental Systems Approach to Early Intervention*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co. P. 215–234.